

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ ΕΓΚΩΜΙΑ

Στερεότυπα και εξαιρέσεις

1. Εισαγωγικά

Είναι γνωστό πως η διαλεκτική συνάντηση του Χριστιανισμού με τα κυρίαρχα μεγέθη που συνέθεταν τον πολιτισμικό χάρτη της ιστορικής του ανάδυσης καθορίστηκε εν πολλοίς από τα υπαρξιακά ερωτήματα που πήγαζαν από τη θρησκευτική δίψα και τη φιλοσοφική απορία της αρχαιότητας και τα οποία εξακολουθούσαν να παραμένουν αναπάντητα¹. Κεντρικό ρόλο ανάμεσα σ' αυτά τα ερωτήματα που τροφοδοτούσαν την προχριστιανική σκέψη, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα και τα αδιέξοδά της, κατείχε το ζήτημα του θανάτου.

Στόχος του παρόντος μελετήματος είναι η προσέγγιση του θέματος του θανάτου στα *Εγκωμιαστικούς Λόγους* του Ιωάννου του Χρυσοστόμου². Η επιλογή της συγκεκριμένης ομάδας του χρυσοστομικού έργου οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός ότι κατά ένα μεγάλο μέρος της αποτελείται από εγκώμια αφιερωμένα σε επώνυμους ή άγνωστους μάρτυρες, οι οποίοι με τον τρόπο τους κέντρισαν τον μεγάλο εκκλησιαστικό στοχαστή να προβληματιστεί και να διατυπώσει τις απόψεις του επί του θέματος.

2. Πριν και μετά: η χριστιανική υπέρβαση του θανάτου

Βασικός άξονας γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται οι περί θανάτου απόψεις του Χρυσοστόμου είναι η μελέτη της οντολογίας και των συνεπειών του συγκεκριμένου υπαρκτικού αινίγματος πριν και μετά από τον Χριστό. Σταθερά προσανατολισμένος στις βιβλικές παραδοχές, ο Χρυσόστομος συνδέει αιτιακά τον θάνατο με την αμαρτία³. Είναι η θεία «καταδίκη» που επέσυρε η πτώση και λειτουργεί ως μέσο τιμωρίας για τον άνθρωπο⁴. Ταυτόχρονα όμως ο θάνατος ενσαρκώνει και τον θρίαμβο του διαβόλου και των δυνάμεων του σκότους⁵, που συνοδεύουν έκτοτε την ιστορική, ηθική και υπαρκτική περιπέτεια της ανθρωπότητας.

Ο Χρυσόστομος υπερβαίνει το αδιέξοδο της φαινομενικής αντίφασης εξηγώντας τον σωματικό θάνατο ως θεραπευτική συνέπεια του πνευματικού, ο οποίος προηγήθηκε με την πτώση⁶: Ο πνευματικός θάνατος είναι ο θρίαμβος του κακού και ο σωματικός θάνατος η δίκαιη τιμωρία αλλά και το εκφραστικό μέσο της θείας φιλανθρωπίας. Αυτός ο ερμηνευτικός ελιγμός επιτρέπει στον Χρυσόστομο άλλοτε να οικτρίζει τον άνθρωπο για το απαράγραφο χρέος της θνητότητας⁷ και άλλοτε να υπερασπίζεται τον θάνατο, ως «αμαρτίας φάρμακον»⁸ που ματαιώνει τον πολλαπλασιασμό και τη διαίωνιση του κακού⁹. Από την άποψη αυτή ο θάνατος, σύμφωνα με τον εμπνευσμένο Πατέρα της Εκκλησίας, «δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η αναίρεση της φθοράς, γιατί ο θάνατος δεν διαλύει απλώς το σώματα, αλλά τη φθορά του»¹⁰.

Παρά τη θετική αποτίμηση του θανάτου, νοούμενου ως μιας πτυχής του σχεδίου της θείας οικονομίας, ο Χρυσόστομος δεν παραβλέπει τις τρομακτικές επιπτώσεις του στην μεταπτωτική πορεία της ανθρωπότητας, τουλάχιστον μέχρι την Ενσάρκωση του Λόγου. Ο θάνατος πριν από τον Χριστό αποτελούσε το αδιαπέραστο φράγμα ανάμεσα στο ενθάδε και το επέκεινα και πηγή μόνιμου φόβου και απαρηγόρητου πένθους. Ήταν ο οριστικός θρίαμβος του αφανισμού πάνω σε μια ζωή εύθραυστη και απειλούμενη διαρκώς από την τρομάδη αναμονή του βέβαιου τέλους.

Η ζοφερή περιγραφή του προχριστιανικού θανάτου, το τρομακτικό κράτος του οποίου δεν μπόρεσαν να ραγίσουν ούτε η αγιότητα ούτε η παρηγορία ούτε το δυσθεώρητο ηθικό ανάστημα των ιερών μορφών της Παλαιάς Διαθήκης, επιτρέπει στον μεγάλο χριστιανό ρήτορα να υπογραμμίσει την αξία της ευεργετικής «μεταβολής» που συντελέστηκε με τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση του Θεανθρώπου, αντιστρέφοντας για πάντα τους όρους της ισχύος και της ασθένειας: Ενώ ο άνθρωπος της προχριστιανικής εποχής ενσάρκωνε το έσχατο της αδυναμίας απέναντι στον πανίσχυρο θάνατο, ο χριστοποιημένος άνθρωπος παρουσιάζεται πανίσχυρος ενώπιον του εξουθενωμένου και ευτελισμένου πλέον θανάτου¹¹.

Συνεκδοχικά, η ανάσταση του Χριστού κατεδαφίζει την αγωνία και το φόβο του θανάτου, μεταμορφώνοντας την έσχατη εμπειρία του ανθρώπου από απειλή αφανισμού σε ένα πολύτιμο πέρασμα προς την αιωνιότητα, την αφθαρσία και τη θέα του Θεού¹². Έτσι, ο χριστιανικός θάνατος λογίζεται ως «ανάπαυση και απαλλαγή» από τις ακούσιες ταλαιπωρίες της παρούσας ζωής αλλά και ως «αμοιβή» και «στέφανος» για τους εκούσιους ασκητικούς κόπους, κοντολογίς ως μια κατάργηση ή υπέρβαση του θανάτου¹³.

Όμως, ενώ το κράτος του θανάτου πριν από τον Χριστό στηριζόταν σε έναν βαθύρριζο φόβο, τον οποίο ο Χρυσόστομος ερμηνεύει και δικαιολογεί ως αδυναμία της ανθρώπινης φύσης¹⁴, η βιωματική οικείωση των ευεργεσιών της εν Χριστώ εξουδετέρωσης του θανάτου απαιτεί και την ενεργό συμμετοχή του ανθρώπου: Είναι άσκηση ελευθερίας, κατόρθωμα της «προαιρέσεως», δηλαδή προϊόν της πίστης και της ελπίδας του ανθρώπου στην ανάσταση¹⁵. Όπως είναι φυσικό, η αταλάντευτη πίστη του χριστιανού στην ανάσταση εκφράζεται στην νηφάλια και αδιαμαρτύρητη αποδοχή του θανάτου και ακόμη πιο ανάγλυφα στην εκούσια προσφορά της ζωής του για χάρη της αγάπης του Χριστού. Η τελευταία παρατήρηση, που φωτίζει ερμηνευτικά την εμμονή της χρυσοστομικής ρητορείας στον έπαινο των μαρτύρων, μας εισάγει ομαλά στην ακόλουθη ενότητα σχετικά με τη θεώρηση του μαρτυρικού θανάτου.

3. Χριστιανικό μαρτύριο: θεολογικές ανατάσεις και αγιολογικές παρενέργειες

Εάν ο θάνατος του Χριστού με τις σωτηριολογικές του συνέπειες αποτελεί αφορμή δοξολογίας του Θεού, ο μαρτυρικός θάνατος είναι αφορμή για τον δοξασμό των ηρώων της πίστης. Στα πρόσωπα των μαρτύρων ο Χρυσόστομος αναγνωρίζει την διαυγέστερη και πιο αξιόπιστη μίμηση του Χριστού: Όπως Αυτός επέλεξε εκούσια τον σταυρικό θάνατο, εκείνοι υπέστησαν ένα εξίσου επώδυνο θάνατο, έχοντας συντονίσει την ζωή τους σε τέτοιο βαθμό με το θεανδρικό πρότυπο, ώστε να την θυσιάσουν αγόγγυστα. Ο Χρυσόστομος μεγαλύνει τη θυσία των μαρτύρων ως υπέρβαση της πανίσχυρης φύσης που προκαλεί τον φόβο του θανάτου και ως θρίαμβο της «προαιρέσεως»¹⁶, δηλαδή της ελεύθερης βούλησης που μεταμορφώνει την ποινή του θανάτου σε οδό σωτηρίας¹⁷. Έτσι, ο μαρτυρικός θάνατος δεν είναι μόνο η συνέπεια αλλά και η επαλήθευση της εμπειρίας και πίστης της Εκκλησίας στην ανάσταση και την εν Χριστώ εξουθένωση του θανάτου.

Κεντρικό ρόλο στη χριστοκεντρική θεώρηση του μαρτυρικού θανάτου, εκ μέρους του Χρυσόστομου, διαδραματίζει η αγάπη: όπως ο Χριστός σταυρώθηκε από αγάπη για τον άνθρωπο, τα κίνητρα του μάρτυρα αποκαλύπτουν τη δύναμη της ύψιστης αγάπης του ανθρώπου για τον Θεό¹⁸. Η ένταση του κατά Θεόν πόθου¹⁹ των μαρτύρων χαρακτηρίζεται από τον Χρυσόστομο ως παράφορος έρωτας, που ωθεί τον άνθρωπο να υπερβεί την ατομικότητά του ή/και να τη θυσιάσει υπέρ του Αγαπημένου²⁰. Έτσι, ο θάνατός του πρέπει να θεωρηθεί ως βάπτισμα μετανοίας και σωτηρίας²¹. Αυτό το αιμάτινο βάπτισμα έχει ως συνέπεια την αγγελοποίηση του μάρτυρα²² και την επισφράγιση της γνήσιας φιλίας του με τον Θεό²³.

Αυτή η αμοιβαία αγάπη ορίζει και το πλαίσιο εντός του οποίου ερμηνεύονται και κατανοούνται ορθά τα μαρτυρικά κατορθώματα. Μολονότι, όπως είδαμε παραπάνω, ο Χρυσόστομος τονίζει την αξία της «προαιρέσεως» και της πίστης του μάρτυρα, δεν αγνοεί τον καθοριστικό ρόλο της θείας αρωγής. Σχοινοβατώντας με σιγουριά ανάμεσα στο δίπολο μεταξύ ανθρώπινης ελευθερίας και θείας χάριτος, μιλά για μια «συμμαχία» των δύο μεγεθών, δια της οποίας αντιμετωπίζονται ο πόνος των βασανιστηρίων και ο φόβος του θανάτου. Με τον τρόπο αυτό, ο Χρυσόστομος αξιοποιεί θεολογικά το παράδειγμα των μαρτύρων, προκειμένου να παρουσιάσει την εν Χριστώ σωτηρία ως καρπό της αρμονικής συνεργασίας μεταξύ Θεού και ανθρώπου²⁴.

Σύμφωνα με τα χρυσοστομικά εγκώμια, το βαθύτερο θεολογικό νόημα του μαρτυρικού θανάτου έγκειται στο γεγονός ότι αυτός εγγυάται τη διαρκή παρουσία του ζώντος Θεού στα όρια του κόσμου και της ιστορίας. Ο Χρυσόστομος διατυπώνει αυτή την ιδέα με μια πολύ παραστατική εικόνα: Στη δεύτερη Ομιλία του που αφιερώνει στους

μάρτυρες, παρομοιάζει τις ψυχές τους με άρματα που καλπάζουν προς τον ουρανό, οδηγούμενα από τον ίδιο το Θεό. Γιατί, συμπληρώνει, οι άγιες ψυχές είναι τα οχήματα, δια των οποίων ο Θεός επισκέπτεται τον κόσμο για να ενοικήσει εντός των πιστών²⁵. Έτσι, ο θάνατος ενός αγίου ή μάρτυρα, παροντοποιεί τον Θεό ή, ακόμη πιο τολμηρά, συνεχίζει την ενσάρκωσή του στην ιστορία. Την παρουσία του Θεού επιμαρτυρεί η πλησμονή της αγιοπνευματικής χάρης που αρχικά ικανώνει τους μάρτυρες να αντέξουν τα βασανιστήρια²⁶ και στη συνέχεια πλημμυρίζει όχι μόνο τις ψυχές²⁷ και τα σώματά τους²⁸, αλλά και τις λάρνακες, στις οποίες φυλάσσονται τα σεπτά τους λείψανα²⁹.

Ωστόσο, ο Χρυσόστομος δεν κατανοεί πάντα τη σχέση μεταξύ μάρτυρα και Θεού εντός του φιλικού και ερωτικού πλαισίου, που επισημάνθηκε παραπάνω. Είτε για να καταστήσει το λόγο του πιο προσιτό στο ενδεχομένως χαμηλό θεολογικό επίπεδο του ακροατηρίου του³⁰ είτε ενδίδοντας στις ηθικολογικές του προτεραιότητες, ενίοτε περιορίζει την ερμηνευτική προσέγγιση του μαρτυρικού θανάτου σε ένα ασφυκτικό πεδίο υπηρεσιών, οφειλής και ανταπόδοσης. Έτσι, τα τραύματα των βασανιστηρίων δεν είναι οι ψηλαφητοί καρποί ενός ασυγκράτητου ερωτικού πόθου αλλά οι αποδείξεις των υπηρεσιών, που οι μάρτυρες προσκομίζουν με υπαλληλική δουλοπρέπεια στον εργοδότη τους, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοιά του³¹ ή/και τον καταστήσουν «οφειλέτη»³². Βασισμένη μάλλον στο κοσμοείδωλο της εποχής του Χρυσόστομου και λιγότερο στη φιγούρα του αποκεφαλισμένου Προδρόμου, η εικόνα των μαρτύρων ως στρατιωτών που κρατούν τα κομμένα κεφάλια στα χέρια τους και τα επιδεικνύουν στον ουράνιο Στρατηγό³³, ζητώντας αντιμισθίες για χάρη της πιστεύουσας κοινότητας, είναι βέβαιο πως δονούσε τις εσώτερες συναισθηματικές χορδές της θρησκευτικότητας του ακροατηρίου. Ταυτόχρονα όμως συρρίκωνε την αξία του μαρτυρίου στους όρους μιας ανταλλακτικής σκοπιμότητας. Εξίσου χρησιμοθηρικά ήταν και τα αγιολογικά κριτήρια που καλλιεργούσε στη συνείδηση της πιστεύουσας κοινότητας, η οποία στο πρόσωπο του μάρτυρα δεν ανίχνευε πλέον τη ζωντανή απόδειξη της ανάστασης αλλά έναν ισχυρό και γι' αυτό πολύτιμο σύμμαχο του πανίσχυρου Θεού³⁴ ή απλώς έναν ηθικό πρότυπο, που εξαργύρωνε τη θυσία του με υπερφυσικές δυνάμεις³⁵.

4. Μαρτυρικός και ασκητικός ηρωισμός: αποταγή ή απαξίωση του κόσμου;

Εγκωμιάζοντας τον μάρτυρα Λουκιανό, ο Χρυσόστομος μιλά για την πυρετική αδημονία της εισόδου στην ουράνια πατρίδα³⁶, παραπέμποντας σε αρκετά εδάφια των παύλειων επιστολών³⁷ που υπογραμμίζουν την εφημερότητα αυτού του κόσμου και την υπεροχή της μέλλουσας ζωής. Σε άλλα εγκώμια, που υμνούν παρθενομάρτυρες, ο

Χρυσόστομος συνδέει άρρηκτα το θάρρος τους απέναντι στο θάνατο με τον δρόμο της αρετής που είχαν επιλέξει. Έτσι, η άτεγκτη πιστότητα στα ασκητικά ιδεώδη, που τόσο συγκινούσε τη θεολογική ευαισθησία του Χρυσοστόμου, και η εκβάλλουν στο επιτακτικό αίτημα της περιφρόνησης του παρόντος κόσμου³⁸, η οποία αναδεικνύεται σε μια ακόμη δεσπίζουσα σταθερά των χρυσοστομικών *Εγκωμίων*. Ωστόσο, αυτός ο συνδυασμός του μαρτυρικού ηρωισμού με τον ασκητισμό της ισόβιας απονέκρωσης σε κάποια σημεία των συγκεκριμένων έργων μοιάζει να θολώνει τα όρια ανάμεσα στην αποταγή του κοσμικού φρονήματος και στην απαξίωση της ίδιας της ζωής.

Η συγκεκριμένη παρατήρησή μας εδράζεται κυρίως σε δύο *Λόγους*: το ένας εγκωμιάζει την Δομνίνα και τις δύο κατά σάρκα θυγατέρες της και ο άλλος την παρθενομάρτυρα Πελαγία. Η πρώτη προτίμησε να πνίξει τις κόρες της στα ορμητικά νερά ενός ποταμού και στη συνέχεια να αυτοκτονήσει με τον ίδιο τρόπο προτού πέσει στα χέρια των διωκτών της. Ο Χρυσόστομος στο επεισόδιο εντοπίζει την συνύπαρξη τριών μυστηρίων: (α) του μαρτυρικού βαπτίσματος μέσα στα νερά του ποταμού, (β) του γάμου ανάμεσα στις παρθένες θυγατέρες της Δομνίνας με τον νυμφίο Χριστό και (γ) τη θυσία «λογικών θυμάτων». Μάλιστα, ο Χρυσόστομος διακηρύσσει ότι τα παραπάνω μυστήρια τελέστηκαν από την Δομνίνα, που είχε μόλις χειροτονηθεί «ιέρεια» δια της «προαιρέσεως»³⁹. Καταδιωκόμενη και ακολουθώντας τον ίδιο προορισμό αλλά μέσω άλλης οδού, η Πελαγία από την Αντιόχεια, ξεγέλασε τους στρατιώτες που επρόκειτο να τη σύρουν στο δικαστήριο, και έπεσε στον γκρεμό. Σχολιάζοντας τη συγκεκριμένη πράξη, ο Χρυσόστομος διαπιστώνει τη θαυμαστή υπέρβαση του φόβου του θανάτου από μια νεαρή και αδύναμη γυναίκα αλλά και την ενεργό βοήθεια του Χριστού στο τόλμημα⁴⁰.

Αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας στο κοινό κίνητρο, στο οποίο αποδίδει ο Χρυσόστομος τον θάνατο των παραπάνω γυναικών, προκειμένου να τις αναγάγει σε αξιομίμητα ηθικά πρότυπα⁴¹: Η μεν Δομνίνα, σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, «θέλησε πριν από τη μάχη να λάβει το τρόπαιο, πριν από τους αγώνες ν' αρπάξει το στεφάνι, πριν από τα παλαίσματα να δεχθεί τα βραβεία, όχι φοβούμενη τα βάσανα, αλλά τους ακόλαστους οφθαλμούς των απίστων»⁴². η δε Πελαγία επέλεξε αυτό το τέλος, από τον φόβο «μήπως χάσει το στεφάνι της παρθενίας» ή από τη δίψα της να λάβει και τα δύο στεφάνια, δηλαδή και του μαρτυρίου και της παρθενίας⁴³.

Στην ίδια συνάφεια της περιφρόνησης του παρόντος κόσμου ή/και της απαξίωσης της ζωής εντάσσεται και το ιδιαίτερο περιεχόμενο που αποδίδει ο Χρυσόστομος στην έννοια της μνήμης του θανάτου. Στο συγκεκριμένο θέμα, ο λόγιος ιεράρχης αφιερώνει, πέρα από σποραδικές αναφορές, και ένα μεγάλο μέρος του εγκωμιαστικού λόγου του *Εις την μάρτυρα Δροσίδα*, όπου παροτρύνει τους ακροατές του αλλά και τους

σημερινούς αναγνώστες του να ατενίζουν συνεχώς τους τάφους και να θυμούνται αδιάκοπα το θάνατο, να περιφρονούν τον εφήμερο επίγειο βίο και να στρέφουν το πνευματικό τους ενδιαφέρον στην ανωτερότητα της ουράνιας πατρίδας⁴⁴. Ο Χρυσόστομος, φοβούμενος μήπως κατηγορηθεί από τους αιρετικούς πως αμφισβητεί την αξία της ζωής, σπεύδει να διευκρινίσει πως η παρούσα είναι με «καλή», όμως πρέπει να αγνοηθεί ή/και να θυσιαστεί για χάρη της «βελτίονος» μέλλουσας⁴⁵.

Είναι παρόλα αυτά σαφές πως η μνήμη του θανάτου, στα συμφραζόμενα των συγκεκριμένων έργων, κατανοείται πρωτίστως αρνητικά, δηλαδή ως ριζική απαξίωση της παρούσας ζωής και δευτερευόντως θετικά, δηλαδή ως προσδοκία των εσχάτων ή, έστω, ως ηθική τροχοπέδη. Σ' αυτή την προοπτική, ο ρητορικός οίστρος του Χρυσόστομου δεν βλέπει στο θάνατο μόνο (ή πλέον) ένα πέρασμα από «πατρίδος εις πατρίδα»⁴⁶ αλλά την ελκυστική δυνατότητα μιας υπαρκτικής και σωτήριας δραπέτευσης, που νομιμοποιεί ακόμη και την εκούσια επίσπευσή του.

5. Η διδακτική διάσταση του θανάτου των μαρτύρων

Μια άλλη κυρίαρχη σταθερά των χρυσοστομικών εγκωμίων είναι ο χειρισμός του μαρτυρικού θανάτου σαν σιωπηλού ηθικού καθοδηγητή της πιστεύουσας κοινότητας. Ο Χρυσόστομος αξιοποιεί το ιστορικό και εμπειρικό παράδειγμα των μαρτύρων με σκοπό την ηθική προκοπή του ακροατηρίου του. Γι' αυτό και δεν παύει να επικαλείται τον θάνατο των μαρτύρων ως το απαράμιλλο πρότυπο ή την κορύφωση της εν Χριστώ ζωής, εφόσον, όπως επισημαίνει, το αίτημα του μαρτυρίου παραμένει επιτακτικά παρόν ακόμη και μετά το τέλος των διωγμών⁴⁷. Αν οι μάρτυρες μιμήθηκαν τον Χριστό με τον συνεπέστερο τρόπο, οι πιστοί καλούνται να μιμηθούν τους μάρτυρες⁴⁸. Δεν πρόκειται για μια μίμηση κυριολεκτική, αλλά μεταφορική και εξίσου εποικοδομητική. Μάλιστα, ο συντάκτης τους κατορθώνει να αξιοποιήσει φιλολογικά ακόμη και τους αποτρόπαιους μηχανισμούς της κρατικής βίας για να ισχυροποιήσει τις ασκητικές του προτροπές. Για παράδειγμα, αναφερόμενος σε έναν μάρτυρα που πέθανε καταδικασμένος σε θάνατο από λιμό, συμβουλεύει τους ακροατές να τον μιμηθούν υποτάσσοντας «την τυραννική εξουσία της κοιλιάς». Αλλού γράφει: «Καταπάτησαν εκείνοι τα αναμμένα κάρβουνα, καταπάτησε συ τη φλόγα της φύσεως· πάλεψαν εκείνοι προς τα θηρία, χαλιναγώγησε συ το θυμό ο ανήμερο και ατίθασο θηρίο· στάθηκαν εκείνοι γενναία στους αφόρητους πόνους, νίκησε συ τους παράλογους και πονηρούς λογισμούς που εμφωλεύουν στην καρδιά σου»⁴⁹. Κατά τον Χρυσόστομο, ο εν Χριστώ θάνατος και δη ο μαρτυρικός κατορθώνει να διδάσκει σιωπηλά την ευσέβεια⁵⁰ και τη φιλοσοφία⁵¹ αλλά και να αφυπνίζει τα ενοχικά έγκατα της ηθικής συνείδησης των αμαρτωλών⁵². Ο άγιος ιεράρχης, εξάλλου, διαβεβαιώνει τους πιστούς για

τον «μισθό μάρτυρα» που λαμβάνουν όσοι τον τιμούν, δηλαδή συμμετέχουν στις λειτουργικές συνάξεις τις αφιερωμένες στη μνήμη του, ακούν, θαυμάζουν και διαδίδουν τα κατορθώματά του και, βέβαια, μιμούνται την αρετή του⁵³.

Παρά την εμμονή του στην εσωτερική οικοδομή του πιστού, ο Χρυσόστομος δεν θυσιάζει την οριζόντια διάσταση του χριστιανικού ήθους στο όνομα της κατακόρυφης. Αντιθέτως, όπως διαπιστώνει ο μελετητής των *Εγκωμιαστικών Λόγων* του, επικαλείται τον θάνατο των μαρτύρων, προκειμένου οι πιστοί να χαλυβδώσουν τη θέληση ή/και την πολιτική ανυπακοή τους⁵⁴ στα όρια ενός κόσμου που εξακολουθεί να αναπαράγει τη βία και την κοινωνική αδικία ή/και να νοσταλγεί το εθνικό παρελθόν⁵⁵. Έτσι, ο έπαινος της παρρησίας του μάρτυρα απέναντι στον θάνατο μετατρέπεται σε αίτημα αντίστασης και αφοβίας⁵⁶ απέναντι σε μια πνευματικά αναλφάβητη κοσμική εξουσία.

6. Εκκλησιολογικές πτυχές: Ο θάνατος των μαρτύρων ως εγγύηση ενότητας

Σε εκκλησιολογικό επίπεδο, ο μαρτυρικός θάνατος αισθητοποιεί δραματικά τη διαχρονική οφειλή της Εκκλησίας προς τους μάρτυρες για την επιβίωσή της κατά την εποχή των διωγμών. Το άφθονο αίμα των μαρτύρων είναι αυτό που πότισε και έθρεψε τα πολεμούμενα αλλά θαλερά δέντρα των χριστιανικών κοινοτήτων⁵⁷. Επιπλέον, το μαρτυρικό αίμα αποτέλεσε το αδιάσειστο εμπειρικό επιχείρημα που υπηρέτησε την απολογητική νίκη της νέας θρησκείας επί των εθνικών⁵⁸ και τη συντριβή των δαιμονικών δυνάμεων⁵⁹.

Ο Χρυσόστομος παρομοιάζει τον θάνατο των μαρτύρων με έναν κήπο, τα άνθη του οποίου αντί να μαραίνονται με την πάροδο του χρόνου, αυξάνουν διαρκώς σε κάλλος και λάμψη⁶⁰. Οι μάρτυρες, σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, αναγνωρίζονται και τιμώνται από το ιστορικό σώμα της Εκκλησίας ως η ένδοξη κεφαλή του, που με την αγάπη και την πνευματική της ακτινοβολία δοξάζει τα υπόλοιπα μέλη και εγγυάται την μεταξύ τους ενότητα⁶¹.

Στο όνομα αυτής της εκκλησιαστικής ενότητας, ο Χρυσόστομος θεωρεί τον μαρτυρικό θάνατο ως ένα θησαυρό που διευρύνει και καλλύνει την εμπειρία της ιστορικής Εκκλησίας, εφόσον γίνεται αφορμή χαράς και εύλογης καύχησης εκ μέρους των πιστών. Όπως οι μάρτυρες άντεξαν τα βασανιστήρια και καλωσόρισαν τον θάνατο στο όνομα της οργανικής ένταξής τους στο εκκλησιαστικό σώμα, έτσι και οι πιστοί, ακόμη κι αν δεν διαθέτουν το ανάλογο θάρρος για μια αιματηρή ομολογία της πίστης, δικαιούνται να καυχώνται στο όνομα των δοξασμένων αδελφών τους, νιώθοντας και ανταποδίδοντας με τους ύμνους και τις τιμητικές εκδηλώσεις τους την αγάπη που ενδυνάμωσε εκείνους. Σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, χάρη σ' αυτή την «οικειότητα»⁶² μεταξύ τιμώντων και

τιμωμένων συντελείται η συμφιλίωση των «άνω» με τα «κάτω»⁶³ αποκαλύπτοντας την αγαπητική ρίζα και την εσχατολογική δυναμική του εκκλησιαστικού γεγονότος.

7. Συμπερασματικά

Μολονότι προϊόντα κυρίως επικαιρικών αφορμών και ποιμαντικών μεριμνών, τα χρυσοστομικά εγκώμια διατηρούν τη θεολογική αξία τους ως μιας γνήσιας πατερικής μαρτυρίας γύρω από το ζήτημα του θανάτου, εφόσον από τη μια πλευρά συνοψίζουν σε ένα ευρύχωρο ερμηνευτικό σχήμα τα βιβλικά δεδομένα επί του θέματος και αφετέρου αναζητούν, έστω με διαφορετικό ποσοστό αποτελεσματικότητας κάθε φορά, τις ποικίλες απηχήσεις και εφαρμογές αυτών των δεδομένων, στο χώρο της οντολογίας, της ηθικής και της εκκλησιολογίας.

Αποτολμώντας έναν συμπερασματικό αναστοχασμό θα λέγαμε πως η εγκωμιαστική δέσμη του χρυσοστομικού corpus φανερώνει την εμπνευσμένη προσπάθεια του μεγάλου Πατέρα της Ανατολής και της Δύσης να χειριστεί τον θάνατο ως εργαλείο, προκειμένου να διερευνήσει τις όψεις των νέων σχέσεων μεταξύ παρόντος και μέλλοντος κόσμου που εγκαινίασε και καλλιεργεί η χριστιανική σωτηριολογία. Αρχικά, ο Χρυσόστομος διαπιστώνει την αρμονική σχέση μεταξύ των δύο υπαρκτικών μεγεθών, που οφείλεται στην ευγνώμονα κατάφαση του θανάτου ως θεραπευτικού μέσου. Στη συνέχεια, μελετώντας τον θάνατο των μαρτύρων, αποκαλύπτει την δημιουργική ένταση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον «καλόν» πλην φθαρτό και εφήμερο κόσμο και στον «βελτίονα» αιώνιο και άφθαρτο. Και τέλος, επισημαίνει τη συμπληρωματικότητα και την ενότητα μεταξύ του ενθάδε και του επέκεινα, στο όνομα της αγάπης που συνέχει τον εκκλησιαστικό οργανισμό καταργώντας κάθε είδους αποσπασματικότητα, διαίρεση και περιορισμό.

Παναγιώτης Αρ. Υφαντής
Λέκτωρ Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Την ανεπτυγμένη θρησκευτικότητα αλλά και τα αγνωστικιστικά αδιέξοδα της αρχαίου ελληνισμού στα αποστολικά χρόνια επισημαίνει και ο απόστολος Παύλος, αναφερόμενος στην ευσέβεια των Αθηναίων συγχρόνων του και στην επιγραφή «Τω αγνώστω θεώ», κηρύσσοντας το Ευαγγέλιο στον Άρειο Πάγο. Πραξ 17, 22-23.

² Για την εγκωμιαστική δέσμη του χρυσοστομικού corpus βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Δ' Περίοδος θεολογικής ακμής Δ' και Ε' αιώνες, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 276-278. Στο παρόν μελέτημα χρησιμοποιούμε την έκδοση των Απάντων του Χρυσόστομου από την σειρά «Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας». Τα χρυσοστομικά Εγκώμια εμπεριέχονται κυρίως στους τόμους Ιωάννου Χρυσόστομου, *Απαντα τα έργα 36*, εποπτ. Π. Κ. Χρήστου – Θ. Ν. Ζήσης, επιμ. εκδ. Ελ. Γ. Μερετάκης, ΕΠΕ 62, Θεσσαλονίκη 1983 και Ιωάννου Χρυσόστομου, *Απαντα τα έργα 37*, εποπτ. Π. Κ. Χρήστου, επιμ. εκδ. Ελ. Γ. Μερετάκης, ΕΠΕ 96 Θεσσαλονίκη 1989. Στις σημειώσεις που ακολουθούν, οι παραπομπές στα *Εγκώμια*, χάριν συντομίας, περιορίζονται στις εξής πληροφορίες: τον τίτλο του έργου, τον αριθμό του τόμου της σειράς και τη σελίδα (ή τις σελίδες).

³ *Κατά μεθόντων και εις την ανάστασιν*, ΕΠΕ 62, σ. 163.

⁴ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 193.

⁵ *Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας, του εν όλω των κόσμω μαρτυρήσαντες*, ΕΠΕ 62, σ. 607· *Λόγος εις το άγιον Πάσχα*, ΕΠΕ 96, σ. 75. Πρβλ. Αλ. Σμέμαν, *Εσχατος εχθρός καταργείται ο θάνατος*, Αθήνα 2003, σ. 38.

⁶ *Κατά μεθόντων και εις την ανάστασιν*, ΕΠΕ 62, σ. 161-163.

⁷ *Λόγος εις το άγιον Πάσχα*, ΕΠΕ 96, σ. 83.

⁸ *Εγκώμιον εις την αγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα και εις το μεμνήσθαι θανάτου*, ΕΠΕ 96, σ. 337.

⁹ *Εις τον άγιον Παύλον, Ομιλία Ε'*, ΕΠΕ 62, σ. 478-480.

¹⁰ *Ομιλία περί της των νεκρών αναστάσεως*, ΕΠΕ 62, σ. 131. Στην ίδια *Ομιλία* (σ. 123), ο Χρυσόστομος χαρακτηρίζει τον θάνατο «ευχής έργον».

¹¹ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 185. Πρβλ. *Λόγος εις το άγιον Πάσχα*, ΕΠΕ 62, σ. 83.

¹² *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 194-5.

¹³ «...ο θάνατος των μαρτύρων δεν είναι θάνατος, αλλ' αρχή ζωής καλύτερης, προοίμια πνευματικότερης πολιτείας, και μετάθεση από τα κατώτερα προς τα ανώτερα»: *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Βαβύλαν*, ΕΠΕ 96, σ. 55.

¹⁴ Με τον τρόπο αυτό, δικαιολογεί και τον φόβο του θανάτου που διαπιστώνεται στους αγίους της Παλαιάς Διαθήκης. Βλ. *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 193.

¹⁵ Αυτό επιβεβαιώνει και την εύστοχη διαπίστωση πως «ο "φόβος του θανάτου" δεν αίρεται, ειμή δια της ελπίδος της αναστάσεως, που είναι η αιώνιος ζωή»: Γ. Φλωρόφσκι, «Ο Σταυρικός θάνατος», στον τόμο του ίδιου, *Ανατομία Προβλημάτων Πίστewς*, μτφρ. Μελετίου, Μητροπ. Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2006, σ. 72.

¹⁶ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Λουκιανό*, ΕΠΕ 96, σ. 45.

¹⁷ *Εις μάρτυρας. Ομιλία Β'*, ΕΠΕ 62, σ. 585.

¹⁸ *Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας, τους εν όλω των κόσμω μαρτυρήσαντες*, ΕΠΕ 62, σ. 615. Συμμεριζόμενος αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση του μαρτυρίου, ένας

σύγχρονος ορθόδοξος θεολόγος παρατηρεί πως «οι Άγιοι Μάρτυρες είχαν υπερεκπερισσού την αγάπην του Κυρίου Ιησού και μόνον η αγάπη αυτή εξηγεί το εν αίματι μαρτύριόν τους», επικαλούμενος και την ακόλουθη άποψη του Κλήμεντα του Αλεξανδρέως: «Τελείωσις του μαρτυρίου καλούμεν ουκ ότι τέλος του βίου ο άνθρωπος έλαβεν, ως οι πολλοί, αλλ' ότι έργον αγάπης ενεδείξατο (Στρωμ. 4,4). Βλ. Αθ. Γιέβτις, «Μοναχισμός και μαρτύριον», στον τόμο του ίδιου Χριστός. Αρχή και τέλος, Αθήναι 1983, σ. 365.

¹⁹ Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον, ΕΠΕ 96, σ. 69.

²⁰ Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Ιγνάτιον τον θεοφόρον, αρχιεπίσκοπον γενόμενον Αντιοχείας της μεγάλης εις Ρώμην απενεχθέντα και αυτοθί μαρτυρήσαντα κακείθεν αύθις εις Αντιόχειαν κομισθέντα, ΕΠΕ 96, σ. 123. Βλ. Εγκώμιον εις τον άγιον μάρτυρα Ρωμανόν, Λόγος Α', ΕΠΕ 96, σ. 155.

²¹ Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Λουκιανό, ΕΠΕ 96, σ. 43.

²² Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Ιουλιανό, ΕΠΕ 96, σ. 233. Πρβλ. Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας, τους εν όλω των κόσμω μαρτυρήσαντες, ΕΠΕ 62, σ. 605.

²³ Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Ιγνάτιον τον θεοφόρον, αρχιεπίσκοπον γενόμενον Αντιοχείας της μεγάλης εις Ρώμην απενεχθέντα και αυτοθί μαρτυρήσαντα κακείθεν αύθις εις Αντιόχειαν κομισθέντα, ΕΠΕ 96, σ. 101.

²⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Π. Χρήστου, Ελληνική Πατρολογία, τ. Δ', ..., 302. Πρβλ. Σπ. Κ. Τσιτσιγκος, Η ψυχή του ανθρώπου κατά τον ιερό Χρυσόστομο, Αθήνα 2000, σ. 185.

²⁵ Ενταύθα δε [ενν. στον ναό των μαρτύρων] ουχί αλόγων ζεύγος οράς, αλλά μαρτύρων μύρια άρματα και τον Θεόν τοις άρμασι εφεστώτα τούτοις... Ότι γαρ αι ψυχαί των αγίων άρμα εισί του Θεού... επ' εκείνων κάθηται, εν ημίν οικεί...». Εις μάρτυρας. Λόγος Β', ΕΠΕ 62, σ. 579-581.

²⁶ Εγκώμιον εις τον άγιον μάρτυρα Βαρλαάμ, ΕΠΕ 96, σ. 255. Πρβλ. Εγκώμιον εις μάρτυρας Αιγυπτίους, ΕΠΕ 96, σ. 269.

²⁷ Εγκώμιον εις την αγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα και εις το μεμνήσθαι θανάτου, ΕΠΕ 96, σ. 319.

²⁸ Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Βαβύλαν, ΕΠΕ 96, σ. 55. Πρβλ. Λόγος εγκωμιαστικός εις την αγίαν μάρτυρα Πελαγίαν, ΕΠΕ 96, σ. 93.

²⁹ Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Ιγνάτιον τον θεοφόρον, αρχιεπίσκοπον γενόμενον Αντιοχείας της μεγάλης εις Ρώμην απενεχθέντα και αυτοθί μαρτυρήσαντα κακείθεν αύθις εις Αντιόχειαν κομισθέντα, ΕΠΕ 96, σ. 125.

³⁰ Οι αντιλήψεις αυτές του Χρυσόστομου αναπτύσσονται σε δύο εγκώμια: Στον Λόγο εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών και κυρίως στον Λόγο εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον, ΕΠΕ 96.

³¹ Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών, ΕΠΕ 96, σ. 213-215. Πρβλ. Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον, ΕΠΕ 96, σ. 77.

³² Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον μάρτυρα Ιουλιανόν, ΕΠΕ 96, σ. 219.

³³ Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον, ΕΠΕ 96, σ. 81.

³⁴ Η συγκεκριμένη πτυχή των χρυσοστομικών Εγκωμίων, μοιάζει να δικαιώνει εμμέσως τις απόψεις των ιστορικών της ύστερης αρχαιότητας, πως η ανάδυση του Αγίου Ανδρός αποτελεί ένα από τα βασικότερα ερμηνευτικά κλειδιά για την πληρέστερη κατανόηση της συγκεκριμένης εποχής αλλά και την ερμηνεία της τεράστιας απήχησής του σε όλες τις βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας. Από την άποψη αυτή, ο μάρτυρας, όπως και ο μεταγενέστερος ασκητής, είναι εκείνος που κατορθώνει με το αίμα του να

υπερβεί τη συμβατικότητα ή και την αδυναμία των πολλών και να εγκαινιάσει μια άλλη σχέση με το υπερβατικό. Και, βέβαια, είναι αυτός που χάρη στην μυστηριώδη αλλά επαληθεύσιμη μέσω των θαυμάτων πνευματική του δύναμη, αναδεικνύεται σε πανίσχυρο και αναγκαίο σύμβολο και εγγυητή της κοινωνικής και μεταφυσικής προστασίας κυρίως των αγροτικών πληθυσμών. Βλ. ενδεικτικά P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000, σ. 128 κ.ε.

³⁵ Για τη μετατροπή ή μάλλον, τη συρρίκνωση του γεγονότος της αγιότητας σε ηθικό και ατομικό κατόρθωμα αρετής εις βάρος της οντολογικής και εκκλησιολογικής του διάστασης, βλ. Π. Βασιλειάδης, «Ευχαριστία ή κάθαρση το κριτήριο της Ορθοδοξίας; Απόπειρα θεολογικής οριοθέτησης των παραμέτρων της Ορθόδοξης πνευματικότητας», *Σύναξη* 49 (1994), σσ. 53-72. Πρβλ. Ιω. Ζηζιούλας, «Η Θέωση των Αγίων ως Εικονισμός της Βασιλείας», στον συλλ. τόμο *Αγιότητα, ένα λησμονημένο όραμα*, επιμ. Π. Ζούρας, Αθήνα, 2001, σσ. 23-41.

³⁶ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Λουκιανό*, ΕΠΕ 96, σ. 49.

³⁷ Γαλ 4, 6· Φιλ 3, 20· Εφ 2, 19.

³⁸ *Εγκώμιον εις την αγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα και εις το μεμνήσθαι θανάτου*, ΕΠΕ 96, σ. 319. Πρβλ. στο ίδιο σ. 315, 317.

³⁹ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 209-211.

⁴⁰ *Λόγος εγκωμιαστικός εις την αγίαν μάρτυραν Πελαγίαν την εν Αντιοχεία*, ΕΠΕ 96, σ. 87.

⁴¹ Ο Χρυσόστομος σε άλλο έργο του έχει καταδικάσει απερίφραστα την αυτοκτονία θεωρώντας την έγκλημα μείζον και της δολοφονίας. Βλ. Υπόμνημα εις την προς Γαλάτας, ΡG 61, στ. 618.

⁴² *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 213-215.

⁴³ *Λόγος εγκωμιαστικός εις την αγίαν μάρτυραν Πελαγίαν την εν Αντιοχεία*, ΕΠΕ 96, σ. 93-95.

⁴⁴ *Εγκώμιον εις την αγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα και εις το μεμνήσθαι θανάτου*, ΕΠΕ 96, σ. 313-317.

⁴⁵ «καλή μεν η παρούσα ζωή, φησί, πολύ δε βελτίων η μέλλουσα»: *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίαν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 195. Ο Χρυσόστομος φαίνεται να δανείστηκε αυτό το συγκριτικό ερμηνευτικό σχήμα από τις απόψεις του αποστόλου Παύλου γύρω από τον γάμο και την παρθενία (Φιλ 1, 23). Μάλιστα, ο εκκλησιαστικός Πατέρας αναπαράγει αυτούσια την παύλεια θέση εγκωμιάζοντας μια μάρτυρα και παρθένο: *Λόγος εγκωμιαστικός εις την αγίαν πρωτομάρτυρα και απόστολον Θέκλαν*, ΕΠΕ 96, σ. 289. Αλλού, ο Χρυσόστομος παραλληλίζει το καλό με τον ύπνο και το καλύτερο με την αγρυπνία για χάρη της προσευχής: *Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας...*, ΕΠΕ 62, σ. 619-620.

⁴⁶ *Εις Α' Κορινθίους Ομιλία 1, 1*. ΡG 61, 13. Το παράθεμα στο Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Δ', ό.π., σ. 215-216.

⁴⁷ *Εγκώμιον εις τον άγιον μάρτυρα Βαρλαάμ*, ΕΠΕ 96, σ. 247.

⁴⁸ Ο.π., σ. 245.

⁴⁹ Ο.π., σ. 247. Πρβλ. *Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας...*, ΕΠΕ 136, σ. 617-619.

⁵⁰ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυραν Ιγνάτιον τον θεοφόρον, αρχιεπίσκοπον γενόμενον Αντιοχείας της μεγάλης εις Ρώμην απενεχθέντα και αυτόθι μαρτυρήσαντα κακείθεν αύθις εις Αντιόχειαν κομισθέντα*, ΕΠΕ 96, σ. 121. Πρβλ. *Εις μάρτυρας Ομιλία Β'*. ΕΠΕ 62, σ. 587.

⁵¹ *Εις τον μάρτυρα Ιουλιανό*, ΕΠΕ 96, σ. 237.

⁵² *Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον τους μαρτυρήσαντας επί Ιουλιανού του αποστάτου*, ΕΒΕ 37, σ. 79.

⁵³ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Λουκιανό*, ΕΠΕ 96, σ. 41. Πρβλ. *Εγκώμιον εις τον άγιον μάρτυρα Ρωμανόν*, *Λόγος Α'*, ΕΠΕ 96, σ. 169.

⁵⁴ *Εγκώμιον εις την αγίαν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα και εις το μεμνήσθαι θανάτου*, ΕΠΕ 96, σ. 319.

⁵⁵ Αυτή η προοπτική απηχεί τις κλασικές πλέον αναλύσεις του Χρυσοστόμου γύρω από τη δικαιοδοσία, την εμβέλεια και τη λειτουργία της πολιτικής εξουσίας (αυτοκρατορία) και της πνευματικής αυθεντίας (μοναχισμός, ιεροσύνη) Η προβληματική του Χρυσοστόμου στην πραγματικότητα σχολιάζει το ιστορικό δίλημμα της Εκκλησίας στη διάρκεια και αμέσως μετά τον «εκχριστιανισμό του Καίσαρα». Για τις διάφορες όψεις αυτού του διλήμματος βλ. το κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Αντινομίες της χριστιανικής ιστορίας. Αυτοκρατορία και έρημος», στο Γ. Φλορόφσκι, *Χριστιανισμός και πολιτισμός* μτφρ. Ν. Σ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 86-151. Γύρω από τις πολιτικές αντιλήψεις του Χρυσοστόμου βλ. Κ. Α. Μποζίνης, *Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος για το Imperium Romanum. Μελέτη πάνω στην πολιτική σκέψη της αρχαίας Εκκλησίας*, πρόλ. Ν. Ματσούκας, Αθήνα 2003.

⁵⁶ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον μάρτυρα Λουκιανό*, ΕΠΕ 96, σ. 49.

⁵⁷ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον*, ΕΠΕ 96, σ. 69.

⁵⁸ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον μάρτυραν Ιουλιανόν*, ΕΠΕ 96, σ. 221, 227. *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Βαβύλαν*, ΕΠΕ 96, σ. 59. *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Φωκάν και κατά αιρετικών*, ΕΠΕ 96, σ. 295.

⁵⁹ *Εγκώμιον εις τους αγίους πάντας, τους εν όλω τω κόσμω μαρτυρήσαντες*, ΕΠΕ 62, σ. 613. Πρβλ. *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον άγιον ιερομάρτυρα Βαβύλαν*, ΕΠΕ 96, σ. 61-63.

⁶⁰ *Λόγος εγκωμιαστικός εις τους αγίους μάρτυρας Ιουβεντίνον και Μαξιμίνον*, ΕΠΕ 96, σ. 67.

⁶¹ *Εγκώμιον εις τον άγιον μάρτυρα Ρωμανόν*, *Λόγος Α'*, ΕΠΕ 96, σ. 151 και 153.

⁶² *Λόγος εγκωμιαστικός εις τας αγίας μάρτυρας Βερνίκην και Προσδόκην παρθένους και Δομνίναν την μητέρα αυτών*, ΕΠΕ 96, σ. 217.

⁶³ *Εις μάρτυρας*, *Ομιλία Β'*, ΕΠΕ 62, σ. 581.